

مقدمه

دیرزمانی است که فعالیتهای فضایی آغاز شده و روزبه‌روز در حال گسترش است، اما داستان کشف و کاوش این محیط رمزآلود همچنان ادامه دارد. پیش از آن و به‌طور مشخص پس از اختراع هواپیما توسط برادران رایت، بشر توانسته بود بر اتمسفر بالای زمین سلطه یابد و به‌مرور مسائل حقوقی ناشی از پرواز در اتمسفر را قانونمند کند؛ اما چندین دهه بعد، در دهه 50 میلادی با پرتاب اسپوتنیک توسط اتحاد جماهیر شوروی سابق، انسان به آرزوی دیرین خود در تسخیر فضای فوقانی جو - یعنی جایی که فاقد هوا و محیطی کاملاً متفاوت است - دست یافت. از آن زمان، روند رشد علم و فناوری فضایی، سیر صعودی داشته و فعالیتهای گوناگونی در این زمینه صورت گرفته است. بنابراین، تحولات عصر فضا، دنیا را به طرز قابل توجهی تغییر داده است؛ ارتباطات از راه دور و پخش مستقیم تصاویر تلویزیونی متحول شده است، تصویربرداری ماهواره‌ای، فهم انسان را درباره زمین و پدیده‌های آن افزایش داده است، ارسال انسان به فضا و گردشگری فضایی امکان‌پذیر شده و به‌طور کلی علوم و کاربردهای فضایی در خدمت افزایش آگاهی انسان و بهبود کیفیت زندگی وی بوده است.¹ مقدمه «هزاره فضا، اعلامیه وین در مورد فضا و توسعه انسانی»² که در 1999 در سومین کنفرانس ملل متحد با موضوع کاوش در فضای ماورای جو و استفاده‌های صلح‌آمیز از آن به تصویب رسید، بر اهمیت دانش و کاربردهای فضایی برای دانش بنیادین عالم آموزش، بهداشت، نظارت بر محیط زیست، مدیریت منابع طبیعی، مدیریت بلایا، پیش‌بینی وضع هوا، مدل‌سازی آب و هوا، ناوبری و ارتباطات ماهواره‌ای و کمکی که علم و فناوری فضایی به رفاه بشریت و به‌طور مشخص به توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی می‌کند تأکید دارد. با وجود این، گویی همچنان تمایل و اشتیاق به افزایش این‌گونه فعالیتهای انتها ندارد و هرازگاهی حوزه‌های جدید فعالیتهای فضایی سر بر می‌آورند، لیکن نسبت درک و سلطه بشر به این پهنه بی‌کران، بسیار ناچیز است و بشر هنوز به مقصد و مقصود خود در فضای ماورای جو نرسیده است؛ به همین دلیل است که انسان همواره تلاش می‌کند تا بیش از پیش به معلومات نارسا و ناکامل خود در پهنه آسمان بیفزاید.

اکنون دیگر فعالیتهای فضایی در انحصار معدودی از کشورهای توسعه‌یافته نیست. در واقع تعداد مشارکت‌کنندگان دولتی و غیردولتی در زمینه فعالیتهای فضایی افزایش یافته است. در حال حاضر، تعداد زیادی از کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه، که گاهی از آنان به‌عنوان «کشورهای فضایی نوظهور»³ یاد می‌شود، با توجه به سطح تواناییهای فناورانه و همچنین میزان سرمایه‌گذاری در این حوزه، دیگر صرفاً بهره‌بردار خدمات ارائه‌شده توسط قدرتهای فضایی نیستند، بلکه خود به‌عنوان مشارکت‌کنندگان در عرصه فضا تلقی می‌شوند و در زمینه طراحی، ساخت و پرتاب اشیاء فضایی نقش دارند. در ضمن، بسیاری از آنان اشیاء فضایی را در تملک دارند. به‌علاوه در حال حاضر فضا دیگر در انحصار کشورها نیست و شرکتهای مختلف خصوصی که عموماً متعلق به کشورهای توسعه‌یافته هستند، در فعالیتهای فضایی سرمایه‌گذاری

1. Larsen and Lyall, *Space Law A Treatise*, Ashgate, 2009, p.1.

2. The Space Millennium: Vienna Declaration on Space and Human Development, Third United Nations Conference on the Exploration and Peaceful Uses of Outer Space, at: <http://www.oosa.unvienna.org/pdf/reports/unispace/viennadeciE.pdf> (last accessed: 01 July 2013).

3. emerging space states

کرده‌اند. روشن است که بخش خصوصی، در جایی سرمایه‌گذاری می‌کند که بتواند سود کند. اکنون شرکت‌های متعددی از فضای ماورای جو سودآوری می‌کنند. در این راستا، اعلامیه وین به این نکته اشاره می‌کند که تغییرات مهمی در ساختار و محتوای فعالیت‌های فضایی جهانی رخ داده است. این تغییرات در افزایش تعداد شرکت‌کنندگان در فعالیت‌های فضایی در همه سطوح و مشارکت رو به رشد بخش خصوصی در ارتقا و اجرای فعالیت‌های فضایی منعکس شده‌اند.⁴

به دلیل گسترش این فعالیت‌ها در فضای ماورای جو و جلوگیری از مواجهه منافع کشورهای که در این حوزه‌ها وارد شده بودند، لازم بود تا این‌گونه فعالیت‌ها در چارچوب حقوق قرار گرفته، قانونمند شوند. مطابق با این قاعده که «اگر جامعه‌ای باشد، حقوق آنجا خواهد بود»⁵ حضور چند کشور در فعالیت‌های فضایی، این فعالیت‌ها را در متن نظام حقوقی قرار می‌دهد.⁶ از آنجا که بیش از یک دولت به این فعالیت‌ها می‌پردازد و از طرفی این فعالیت‌ها در خارج از سرزمین آنها و بر فراز سرزمین دولتهای دیگر نیز گسترش می‌یابند، این حقوق فقط می‌تواند یک حقوق بین‌المللی باشد.⁷ حقوق بین‌الملل به دلیل ماهیت بین‌المللی این‌گونه فعالیت‌ها با ایجاد و توسعه شعبه جدید، تحت عنوان «حقوق بین‌الملل فضایی»⁸ این حوزه را تحت پوشش خود قرار داده است.

حال پرسشی که طرح می‌شود این است که چگونه می‌توان فضای ماورای جو را تحلیل کرد. فیلمها و ادبیات تخیلی فضایی، سفرهای فضایی را شبیه پرواز در یک هواپیما نشان می‌دهند. این مقایسه‌ها چندان دقیق نیستند. اتمسفر یا جو به معنای مجموعه متراکمی از گازهایی است که به دلیل نیروی جاذبه زمین در حول سیاره زمین قرار دارد و باعث وجود حیات در این کره آسمانی می‌شود. به لحاظ حقوقی، محدوده اتمسفر زمین در حیطه حقوق بین‌الملل هوایی⁹ قرار دارد، یعنی مجموعه مقرراتی که روابط حقوقی ناشی از بهره‌برداری از هوا را تنظیم می‌کند.¹⁰ لیکن فضای فوقانی جو یا به بیان دیگر، فضای ماورای جو،¹¹ شرایط فیزیکی منحصر به فرد و متفاوتی دارد؛ عرصه‌ای بی‌نهایت، که در آن جاذبه زمین وجود ندارد و خلأ محسوب می‌شود. فضا یک محیط خشن است، نه محدود است و نه می‌توان آن را به‌عنوان شیء تعریف کرد. هر چیزی که در زمان و فضا وجود دارد، به‌عنوان شیء تعریف می‌شود، لیکن این زمان و فضا نیست که به‌عنوان شیء، با ادراک عینی وجود داشته باشند. بنابراین، فضا، کیفیت و چگونگی اتمسفر نیست، بلکه بستر درک و تصور آن است. طبیعت و اشیاء در فضا موجودند و این بدان معناست که فضا نمی‌تواند یک ماهیت عینی به خود بگیرد.¹²

4. The Space Millennium: Vienna Declaration on Space and Human Development, Third United Nations Conference on the Exploration and Peaceful Use of Outer Space, at: <http://www.oosa.unvienna.org/pdf/reports/unispace/viennadecLE.pdf> (last accessed: 01 July 2013).

5. ubi societas ibi ius

6. Neger and Edith, "Space Law—an Independent Branch of the Legal System", in: Soucek Alexander (ed.), *Outer Space in Society, Politics and Law*, Springer, Wien New York, 2011, p. 238.

7. کک‌دین و دیگران، 1382، ص 863.

8. international space law

9. international air law

10. جباری، 1381، ص 25.

11. outer space

12. Mateesco-Matte, *Aerospace Law*, Canada Toronto, The Carswell Company Limited, 1969, p. 14.

تاکنون، فعالیت‌های فضایی محدود به بخش‌های بسیار کوچک فضای ماورای جو بوده‌اند، به این معنا که با وجود پیشرفت‌های زیاد در علوم و فناوری فضایی، بخش عمده فضای ماورای جو به‌عنوان یک محیط نامتناهی دست‌نیافتنی است. بنابراین قانونمند کردن جایی که تاکنون دست بشر به آن نرسیده، بی‌معناست. از این‌رو، فضای ماورای جو در معنای طبیعی خود بیش از حد گسترده و دامنه‌دار است. این در حالی است که در معنای حقوقی، بُعد محدودتری دارد؛ بنابراین، به لحاظ حقوقی، فضای ماورای جو تنها به آن بخش‌هایی اطلاق می‌شود که عملاً فعالیت‌های انسانی در آنجا ممکن باشد. به‌علاوه، فضای ماورای جو شامل اجرام سماوی (سیاره‌ها، شهاب‌سنگ‌ها و ...) نیز می‌شود و تنها به معنای فضای خالی نیست.¹³ به هر روی، حقوق بین‌الملل عمومی به‌طور کلی و حقوق بین‌الملل فضایی به‌طور خاص، این بخش از عالم را نیز پوشش می‌دهد.

تعیین وقایع مربوط به حقوق بین‌الملل فضایی نه‌تنها نیازمند کارشناسان علمی فنی در این زمینه، بلکه نیازمند مطالعه و پژوهش برای پاسخ به بسیاری از مسائل حقوقی نیز هست. به همین دلیل، جامعه بین‌المللی نمی‌تواند موضوعی را که به‌طور مستقیم با نظم عمومی بین‌المللی مرتبط است، صرفاً به اختیار و قضاوت دانشمندان علوم فضایی و یا مهندسان مربوط واگذارد؛ حیطه شغلی و حرفه‌ای آنان، طراحی، ساخت و پرتاب اشیاء فضایی و بهره‌گیری از فناوری‌های مربوط به آن و همچنین مطالعه، کشف و کاوش فضای ماورای جو است. اما زمانی که این فعالیت‌ها گسترش یابند و اعضای مختلف جامعه بین‌المللی به این فعالیت‌ها مبادرت ورزند، قانونمند کردن و تنظیم این‌گونه فعالیت‌ها بر عهده حقوق‌دانان است و دانشمندان و مهندسان مربوط باید تنها با توجه به الزامات و مقتضیات حقوقی تعیین شده فعالیت کنند. از سوی دیگر، دشوار است که حقوق بین‌الملل، با سرعت سرسام‌آور پیشرفت در فناوری فضایی همگام شود. «حقوق بین‌الملل فضایی می‌تواند به شیوه‌ای محدود، این پیشرفت‌ها را پیش‌بینی کند؛ زیرا تدوین قواعد آن ضرورتاً وابسته به داده‌های قابل اتکایی است که از طریق فعالیت‌ها در فضای ماورای جو به دست می‌آید.»¹⁴ این بدان معناست که همواره میان حقوق و فناوری تعامل وجود دارد.

در آغاز، طبیعی بود که با شروع فعالیت‌های فضایی، قواعد و مقرراتی در این زمینه وجود نداشته باشد. زمانی که انسان وارد فضای ماورای جو شد، این ترس بروز کرد که وی وارد یک خلأ حقوقی شده است، لیکن قواعد و اصول حاکم بر فضای ماورای جو از لحظه آغاز فعالیت‌های فضایی به‌خوبی رشد و توسعه یافته است. با وجود تاریخ کوتاه فعالیت‌های فضایی، اصول و قواعد حاکم بر فضای ماورای جو، دیگر در تخیلات نویسندگان و حقوق‌دانان نیست، بلکه در عمل رعایت می‌شود و مورد توجه قرار می‌گیرد.

سؤالی که مطرح می‌شود آن است که چگونه ورود نظام حقوق بین‌المللی در عرصه فعالیت‌های فضایی را می‌توان توجیه کرد. پاسخ آن است که در واقع، حقوق بین‌الملل، هیچ محدودیت جغرافیایی نمی‌شناسد و به فعالیت‌های تابعان حقوق بین‌الملل در هر مکان، از جمله در فضای ماورای جو گسترش می‌یابد. به همین ترتیب، حقوق بین‌الملل فضایی، یک نظام حقوقی مستقل از حقوق بین‌الملل عمومی نیست، بلکه

13. Neger and Walter, op.cit., p. 238.

14. Starke, *Introduction to International Law*, 9th ed, UK, Butterworths, 1984, pp. 171-173.

تنظیم‌کننده قواعد حقوق بین‌الملل و حقوق داخلی مربوط به فضا، اشیاء طبیعی یا ساخته دست انسان در فضای ماورای جو، فضانوردان و فعالیتهای انسان در فضای ماورای جو محسوب می‌شود.

حقوق فضایی حقوقی درباره فعالیتهای فضایی است و مجموعه قواعد و مقرراتی را شامل می‌شود که حول یک موضوع یعنی فضای ماورای جو توسعه یافته است. بنابراین شامل قواعدی درباره قرارداد بیمه در یک پرتاب تا گسترده‌ترین اصول و قواعد درباره چگونگی رفتار دولتهاست. بنابراین حقوق فضایی به مسائل کاربردی استفاده از فضای ماورای جو و کاوش در آن می‌پردازد.¹⁵

نکته دیگر آنکه حقوق فضایی در تعامل با فناوری است. تماشای تلویزیون به صورت پخش مستقیم، مشاهده جنگها و فجایع طبیعی، ارتباطات سیار و بانکی، تجارت بین‌قاره‌ای، اینترنت، پیش‌بینی هوا، مشاهده جنگل‌زدایی، نظارت بر کاربرد زمین، بررسی دمای دریاها، کنترل ماهیگیری، رهگیری هواپیماها و فضاپیماها، کشف الگوهای مهاجرت پرندگان و حیوانات، همه و همه وابسته به کاربردهای فضای ماورای جو شده است. نظریات علمی آزمایش می‌شوند، کنار گذاشته می‌شوند، اصلاح می‌شوند و توسعه می‌یابند. گردشگری فضایی در راه است و سفر مجدد به ماه و سفر به کرات دیگر در زمره پیش‌بینیها و آرزوهای بشر است.¹⁶

هیچ‌یک از اسناد کنونی حقوق فضایی به‌طور دقیق قلمرو حقوق فضایی را مشخص نمی‌کند، ولی به هر حال برای تعریف حقوق فضایی باید به کارکرد و مکان فعالیتهای فضایی توجه کرد.¹⁷ حقوق‌دانان تلاش کردند تا تعاریف مختلفی از حقوق بین‌الملل فضایی ارائه دهند. لیکن با توجه به عامل کاوش در فضای ماورای جو و استفاده از آن، می‌توان به تعریف ذیل از حقوق فضایی بسنده کرد: «حقوق فضایی، شامل کلیه قواعد و اصول حقوقی بین‌المللی و ملی است که حاکم بر کاوش در فضای ماورای جو و استفاده از آن توسط کشورها، سازمانهای بین‌المللی، اشخاص و شرکتهای خصوصی است.»¹⁸ این تعریف موسع، هم دربرگیرنده حقوق بین‌الملل است و هم شامل حقوق ملی، لیکن با وجود قوانین ملی فضایی در برخی کشورها، باید توجه داشت که حجم عمده حقوق فضایی در قلمرو حقوق بین‌الملل عمومی است. از این‌رو، مطالعه حاضر، بر حقوق بین‌الملل فضایی متمرکز است. بنابراین، حقوق بین‌الملل فضایی مجموعه قواعد و سازوکارهایی است که بر فعالیتهای فضایی کشورها و سازمانهای بین‌المللی و نیز اشخاص حقوقی و حقیقی دلالت می‌کند. گویا آنکه به‌مرور برخی موضوعاتی در این حوزه مطرح شده که جنبه خصوصی دارد و در حوزه حقوق بین‌الملل خصوصی فضایی قرار می‌گیرد. با وجود این، هنوز سخن از حقوق بین‌الملل خصوصی فضایی زودهنگام است. بنابراین، هرگونه بحث و بررسی موضوعات این رشته اصولاً در چارچوب حقوق بین‌الملل عمومی قابل درک است.

با توجه به نکات فوق، موضوع این رشته از حقوق، فعالیتهای بازیگران بین‌المللی در فضای ماورای جو است که به‌عنوان ابزاری برای حاکمیت و نظم‌دهی به فعالیتهای فضایی شناخته می‌شود. حقوق بین‌الملل فضایی از پنجاه سال قبل تاکنون مراحل تحول زیادی را پشت سر گذاشته و همچنان در حال شکل‌گیری است.

15. Larsen and Lyall, op.cit., p. 2.

16. Ibid., pp. 2-3.

17. Neger and Walter, op.cit., p. 237.

18. Malanczuk, "Space Law as a Branch of International Law", in: L.A.N.M. Barhoorn and K.C. Wellens, (eds.), *Diversity in Secondary Rules and the Unity of International Law*, Martinus Nijhoff Publishers, The Netherlands, 1995. p. 147.

چنان‌که اشاره خواهد شد، توسعه حقوق فضایی تا حد زیادی مرهون پیشرفتهایی است که بعد از جنگ دوم جهانی در علوم و فناوری فضایی اتفاق افتاده است. به این ترتیب، این حقوق شامل معاهدات، قواعد عرفی و اصول کلی حقوق فضایی است که همراه با آنچه بدان «حقوق نرم»¹⁹ می‌گویند، شامل اسناد غیرالزام‌آوری از قبیل برخی قطعنامه‌ها و دستورالعمل‌های سازمان‌های بین‌المللی شکل گرفته‌اند. با وجود این، اساساً حقوق بین‌الملل فضایی به طور عمده مبتنی بر معاهداتی است که در چارچوب سازمان ملل متحد تنظیم و منعقد شده‌اند. این امر به آن دلیل است که سرعت زیاد فعالیت‌های فضایی تا آن اندازه زیاد بود که قانون‌گذاری نمی‌توانست تنها به حقوق بین‌الملل عرفی واگذار شود.²⁰ بنابراین، با وجود آنکه حقوق فضایی از حقوق دریایی و هوایی تأثیر زیادی گرفته است، لیکن مانند آنها از رهگذر حقوق عرفی به معاهدات منجر نشد، بلکه خیلی زود پس از آغاز فعالیت‌های فضایی معاهدات فضا منعقد شد.

کتاب حاضر، حاصل چندین سال مطالعه و تحقیق در حوزه «حقوق بین‌الملل فضایی» است. پیش از این نگارنده در آثار قبلی خود به‌طور مختصر به بررسی اصول و مقررات حاکم بر فضای ماورای جو پرداخته بود. در این کتاب، موضوعات متنوع و جالب توجه این رشته به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته و به جنبه‌های مختلف این موضوع توجه شده است. همچنین برخی نویسندگان در این زمینه و به زبان فارسی آثاری را منتشر کرده‌اند و نگارنده تا حد امکان از مطالب این کتابها بهره‌ها برده است. این کتاب در واقع تکمیل‌کننده تلاشها و زحمات پیشین است و در عین حال از این امتیاز برخوردار است که آخرین تحولات این حوزه را بررسی کرده است. چنان‌که از عنوان کتاب برمی‌آید، این کتاب درباره حقوق حاکم بر فضا و فعالیت‌های فضایی است و به قلم یک پژوهشگر حقوق بین‌الملل نگاشته شده است. با وجود این، از آنجاکه حقوق بین‌الملل فضایی در تعامل با علوم و فناوری فضایی است، ناگزیر به طرح برخی جنبه‌های فنی بوده‌ایم. در عین حال باید اذعان داشت که این جنبه‌ها تا آنجا بررسی شده‌اند که به شرح و بسط مسائل حقوقی مربوط به موضوع اصلی این کتاب کمک کند. با این توضیح، این کتاب برای دانشجویان رشته حقوق، روابط بین‌الملل، علوم سیاسی، مهندسی هوافضا، مهندسی علوم فضایی و به‌طور کلی علاقه‌مندان به حقوق و علوم و فناوری فضایی نگاشته شده است.

از آنجاکه جمهوری اسلامی ایران، با پرتاب ماهواره امید، رصد، نوید علم و صنعت و همچنین پرتاب راکت‌های کاوش متعدد، توانسته است موقعیت خود را به‌عنوان یکی از قدرتهای فضایی منطقه تثبیت کند، پیشرفتهای رو به رشد در حوزه فناوری فضایی، به تبع خود مباحث حقوقی جدیدی را مطرح می‌کند که پژوهش راجع به آنها، لازمه توسعه این فناوریها در آینده خواهد بود. این امر، ایجاب می‌کند که جمهوری اسلامی ایران، به‌عنوان یکی از کشورهای در حال توسعه، با اتکا به پژوهشهای حقوقی در زمینه فضای ماورای جو و همچنین آموزش این رشته در دانشکده‌های حقوق و پرورش نیروهای متخصص در این زمینه، موضع و رویکرد مناسبی در نهادهای بین‌المللی مربوط از جمله کمیته استفاده‌های صلح‌آمیز از فضای ماورای جو و

19. soft law

20. زمانی، 1380، ص 7.

اتحادیه بین‌المللی مخابرات، در چارچوب منافع ملی اتخاذ کند؛ امری که تاکنون بدان اهتمام جدی نشده است.

در این کتاب تلاش شده است تا بسیاری از مباحث و موضوعات حقوق بین‌الملل فضایی مطرح شود. با وجود این، هریک از این مباحث و موضوعات، نیازمند پژوهشهای مستقل و مشروح است. به لطف فضای مجازی، تلاش شده است تا حد امکان، نشانی اینترنتی بسیاری از اسناد و همچنین سازمانها و نهادهای بین‌المللی در پورقی درج شود تا تحقیق برای پژوهشگران و دانشجویان عزیز آسان‌تر گردد. نگارنده با اذعان به این نکته که محتوای اثر حاضر خالی از ایراد نیست، امیدوار است که نظر، پیشنهاد و انتقاد صاحب‌نظران و خوانندگان به رفع ایراد و تکمیل مباحث کمک کند.

تهیه این اثر بیش از هر چیز مرهون محبت‌های آقای دکتر سید قاسم زمانی، دانشیار محترم دانشگاه علامه طباطبایی است؛ جای دارد از الطاف این استاد مکرم حقوق بین‌الملل سپاس‌گزاری شود. نگارنده سالهای متمادی با استاد محترم آقای علی‌اکبر گلرو و دوست گرامی دکتر حمید کاظمی همنشین بوده و از آنان نکته‌ها آموخته است؛ از این‌رو از این عزیزان که در شکل‌گیری این اثر تأثیرگذار بوده‌اند سپاس‌گزاری می‌کند. در انتها لازم است از دکتر باقر انصاری، مدیر محترم گروه حقوق سازمان «سمت»، داوران محترم، ویراستار ادبی، آقای مراد مهدی‌نیا و ویراستار فنی، خانم ندا طاهری و سایر کارکنان آن سازمان، به‌ویژه خانم مریم فلاح شجاعی، خانم پری حیدری و خانم صغری اورنگی که موجبات چاپ و انتشار این اثر را فراهم ساخته‌اند و همچنین از آقای حامد مهراندیش، به جهت مساعدت در تهیه این اثر، صمیمانه تشکر و قدردانی شود.

سید هادی محمودی

عضو هیئت علمی دانشکده حقوق

دانشگاه شهید بهشتی

زمستان 1393